

שובה של תפארת. בשנים האחרונות שבה שכונת ממילא למלא את תפקידה כאחד ממתחמי הפנאי והקניות המרכזיים בירושלים והמוני תיירים וירושלמים ממלאים אותה בכל עת

צילום: ChameleonsEye, Shutterstock.com

הבתים שיצאו מירושלים

השכונות החלוציות שנבנו במאה ה־19 מחוץ לחומה שינו את פניה של ירושלים לבלי היכר, אך גם המרחב הפתוח שמחוץ לשער יפו החל אז לצמוח ולגדול עד שהפך למרכז מסחרי מפואר. תמונות מהימים ההם מספרות את סיפורו המרתק של המקום שהיה גאוותה של ירושלים, שקע בהמשך בתהום החורבות של שטח ההפקר וזכה בשנים האחרונות לעדנה שאין כמוה | **תמר הירדני**

ק

שה קצת להאמין שירושלים – היום העיר הגדולה בישראל – הייתה עד לפני 150 שנה עיר קטנטנה, סגורה בין חומות בשטח של קילומטר מרובע אחד בסך הכל. שעריה היו נעלים מדי יום עם רדת החשכה ונפתחים רק למחרת בבוקר. אורחים שהגיעו באיחור ומצאו את השערים נעולים נאלצו לבלות את הלילה באחד החאנים – מלונות דרכים – הסמוכים לעיר מדרום או מצפון. איש לא העז ללון תחת כיפת השמים מפחד חיות הבר הרעבות ושודדי הדרכים. אומץ רב נדרש כדי לפרוץ במאה ה־19 את מחסום הפחד והשמרנות, לצאת מהצפיפות עד מחנק שבעיר ולבנות בתים ושכונות מחוצה לה. את התודה והברכה על היציאה מהחומות יש לתת כמובן למונטיפיורי, ליואל משה סלומון, ליוסף ריבלין ולשאר העושים במלאכה של בניית השכונות החלוצות על הגבעות סביב. גם המוסלמים והנוצרים לא טמנו ידם בצלחת והקימו שכונות ומוסדות מחוץ לעיר העתיקה.

אורחים שהגיעו לירושלים באיחור ומצאו את השערים נעולים נאלצו לישון באחד החאנים הסמוכים לעיר, מפחד חיות הבר ושודדי הדרכים

בנייה חסכונית

תופעה מעניינת – ובהחלט מתבקשת – בתהליך היציאה מהחומות הייתה בניית בתים בצמוד לחומה מבחוץ, סמוך לשערי העיר. בנייה כזו חסכה כסף, שכן אחד מקירות הבית כבר היה בנוי. החומה אף נתנה יציבות לבית, שעל פי רוב נבנה בחומרים דלים ובשיטות מיושנות. ובנוסף, הקרבה אל השער העניקה את הביטחון שבעת צרה ניתן יהיה למהר פנימה אל העיר ולמצוא מחסה בין חומותיה. תופעה זו התרחשה בערים רבות בעולם, ובתקופה של היציאה מהחומות בירושלים היא הייתה מצויה בעיקר סביב שער יפו שהפך למרכזי מבין שערי העיר.

התיאור החזותי הראשון של הבתים הסמוכים לשער יפו הוא ציור מ־1864 (1), ארבע שנים לאחר בנייתה של משכנות שאננים, חלוצת השכונות החדשות מחוץ לחומה. בציור נראה מבנה רחב שהוצמד לחומה ליד השער, ולפי גודלו ומראהו ניתן לשער כי הוא נועד לשימוש ציבורי. ייתכן שהיה זה חאן לעוברי אורח מאחרים שמצאו את שער יפו נעול, שכן בחלקו הצפוני של המבנה נראים שלושה פתחים מקושתים גדולים המעידים אולי על מקום מחסה לחמורים ולסוסים ששימשו באותם ימים אמצעי התחבורה העיקרי.

על התפתחותו של אזור שער יפו ניתן ללמוד מתמונה שצילם פליקס בונפס שעמד על מורדות הר ציון עשר שנים מאוחר יותר. (2) סביבת השער אמנם ריקה עדיין לגמרי, אבל מול הבית הראשון הוא, מעבר לכביש, כבר נוספה שורת בתים ארוכה שקידמה את פני הבאים ירושלימה ממערב, בדרך יפו. בציור הבא, שמבוסס על צילום, נראית דרך ב'אזור השער סביב שנות השמונים של המאה ה־19. (3) אז כבר מדובר ברחוב של ממש, עם שתי שורות בתים משני צדי הרחוב. הציור מתמקד בשורת הבתים הצמודה אל החומה, וניכר כי במהלך כעשרים שנה נוספו לבית הבודד הראשון לא מעט מבנים דו קומתיים, ואפילו בית תלת קומתי אחד עם גג רעפים. בתים אלה הרחיקו את הדרך מהחומה, ומי שצעד ברחוב היה צריך להתאמץ מעט כדי להבחין בחומה הנחבאת מאחורי הגגות. הציור לא מספק מידע רב באשר לעבר השני של הרחוב, אולם קבוצות אנשים היושבות באזור זה על שרפרפים מלמדות כי היו בו כנראה בתי קפה ופינות מרגוע לעוברים ושבים.

5

6

יש אומרים כי מקור שמה של שכונת ממילא בשיבוש המלים 'מָא מן א־ללה', כלומר 'מאת הא־לוהים'

המואץ שהתחולל באזור וכלל בתי מסחר וחנויות לצד שאריות מהחפיר ותחנה לעגלות נוסעים (דיליז'נסים) (4). באותה שנה עמד צלם אחר על מרפסת בצומת הדרכים עזה ויפו והנציח את שכונת ממילא באזור זה, כולל פנס הרחוב שהותקן במפגש הרחובות (5). התמונה מלמדת עד כמה התרחקה דרך יפו מהחומה, ובמקום אותו בית בודד שעמד שם ב־1864, הפרידו עתה בין הדרך לבין החומה בתים ועצים לרוב. לתמונה זו נחזור בהמשך, אבל קודם לכן נתייחס לצילום נוסף מאותה שנה, הפעם מגג אחד הבתים בדרך עזה, המציג את נקודת המפגש של שתי הדרכים ומראה אף הוא את פנס הרחוב שבקצה דרך עזה בנקודת החיבור בין השתיים. בערך באותה תקופה גם התגבש שם חדש לדרך עזה בקטע זה – 'רחוב ממילא' (6).

בראותם כי טוב החלו הירושלמים לבנות בתי מגורים ובתי מסחר גם לאורך הדרך היורדת דרומה משער יפו, וכך נולד רחוב נוסף, הפעם לאורך הדרך לחברון. הדרך השלישית, שזכתה אף היא לליווי של בתים וחנויות, היא דרך עזה, המגיעה מדרום מערב דרך גיא בן הינום ועולה באלכסון עד סמוך לשער יפו. מבלי משים הפכו מבנים אלה לחלוצי שכונת המסחר הגדולה שהתפתחה במשך עשרות שנים למרגלות שער יפו, הלוואי היא שכונת ממילא. פירוש שמה של השכונה לא ידוע, ויש אומרים כי מקורו בשיבוש המלים 'מָא מן א־ללה', כלומר 'מאת הא־לוהים'. חלקה הצפוני של השכונה, הצמוד לחומה לאורך דרך יפו ודרך עזה, היה למרכז המסחרי המודרני הראשון של ירושלים.

ב־1898 התחוללה מהפכה קטנה בשער יפו, כאשר התורכים מילאו את החפיר שהקיף את מצודת דוד ופרצו את החומה הצמודה לשער לרגל ביקורו של הקיסר הגרמני וילהלם השני. שכונת ממילא זכתה עתה לחיבור רציף עם העיר העתיקה ותנועת המסחר סביב השער קיבלה תנופה גדולה. צלם שעמד ב־1910 ליד שער יפו תיעד את דרך חברון היורדת דרומה, ובזכותו אנו למדים על הפיתוח העירוני

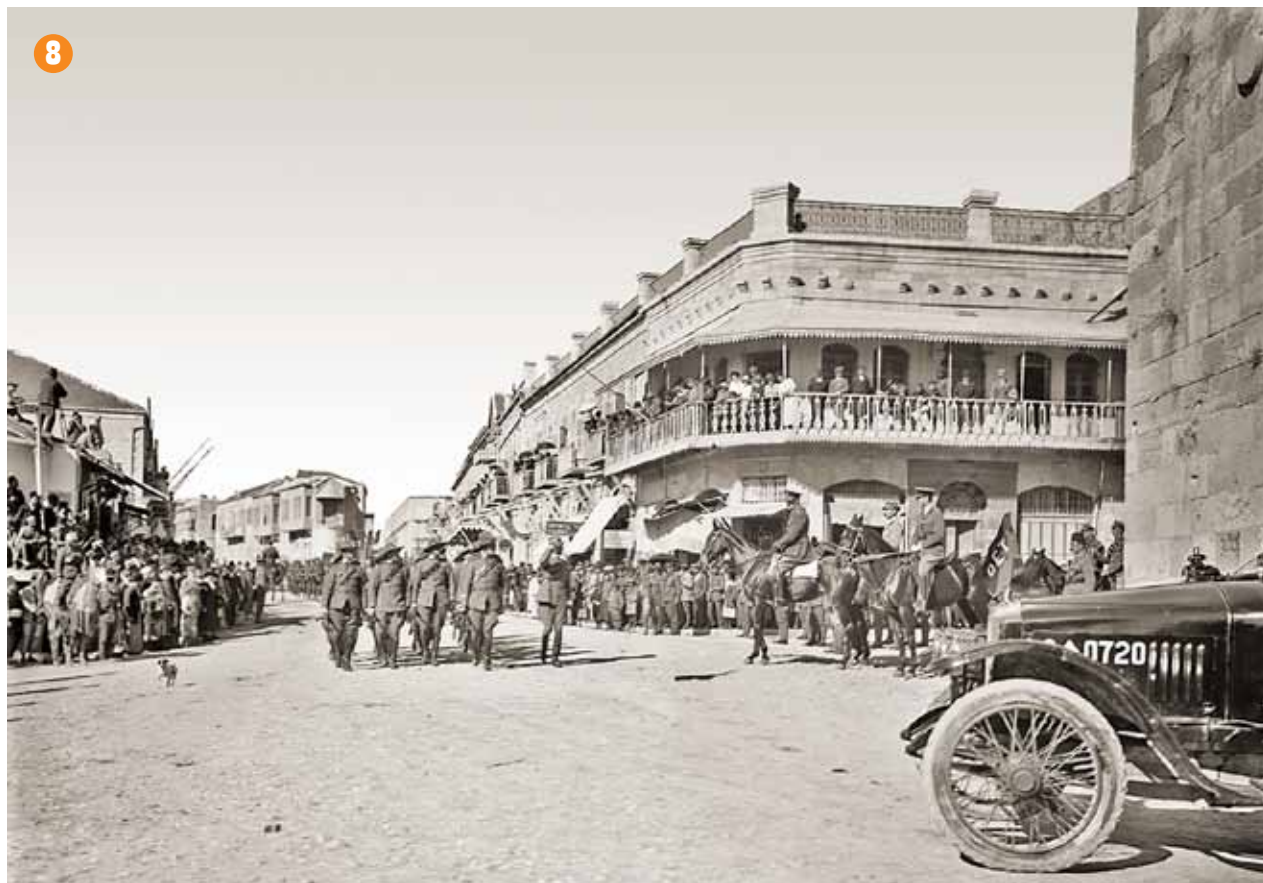
4

7

8

השעון של הסולטן

חדי העין שבכם אולי הבחינו בתמונה הראשונה משנת 1910 במגדל מסוגנן הניצב בסוף שורת הבתים משמאל וכולט בגובהו מעל החומה שמאחוריו. זהו מגדל השעון התורכי שנבנה על גבי שער יפו ב־1907, לרגל מלאות שלושים שנה לכהונתו של הסולטן עבדול חמיד השני. מגדל זה היה אחד ממאה מגדלי שעון שנבנו ברחבי האימפריה לכבודו של הסולטן, ובהם שישה בארץ ישראל. מכל ששת המגדלים הארץ ישראליים נשארו רק שלושה – מגדל השעון המפורסם ביפו, מגדל חאן אל עומדאן בעכו ומגדל בית הסראיה במצודה בצפת. שלושת המגדלים האחרים – בשכם, בחיפה ובירושלים – נהרסו ברבות השנים. את המגדל הירושלמי הסירו הבריטים ב־1922 בטענה שהוא פוגע ביפי השער העתיק. בצילום מ־1914 נראה עדיין מגדל השעון במלוא תפארתו (7), ובעזרת התמונה אפשר גם לראות את המבנים האחרונים שהקיפו את שער יפו לפני מלחמת העולם הראשונה: בית דו קומתי קטן בעל גג רעפים משולש שהוצמד אל בית השער, חנות

ששוקעה תחת הקשת לצד השער וחופתה בגגון אלכסוני, ובית גבוה עם מרפסת היקפית בקומתו השנייה שעמד ממש מול פתח השער. דבר מכל אלה לא שרד, אולם החריצים בחומה שהותירו גג הרעפים וגגון החנות עדיין ניכרים היטב לעין הבאים היום בשער יפו. ב־11 בדצמבר 1917 נערך בדרך יפו מצעד ניצחון לאחר הבסת התורכים במלחמת העולם הראשונה. הגנרל הבריטי אדמונד אלנבי רכב בראש המצעד, ועם הגעתו לשער יפו הוא ירד מהסוס וצעד רגלית דרך השער עד למדרגות שבחזית מצודת דוד. צילום מהאירוע מתעד קהל נרגש הניצב מחוץ לשער יפו וצופה במצעד. המכונית מימין צמודה לשער ומולו נראה הבית בעל המרפסת ההיקפית מהתמונה הקודמת, אלא שהפעם היא עמוסה באנשים. הבית המשולש שנראה מאחורי הצועדים הוא הבית שעל מרפסתו עמד הצלם בשנת 1910 ותיעד את הרחובות מלמעלה (9). בתקופת המנדט הגיע אזור שער יפו לשיא פיתוחו בשנות השלושים. בצילום אוויר של

מגדל השעון בשער יפו היה אחד ממאה מגדלי שעון שנבנו ברחבי האימפריה לכבוד הסולטן עבדול חמיד השני, ובהם שישה בארץ ישראל

חורבן ותקומה

אלא שכמו במקרים רבים אחרים, מה שנבנה בהדרגה חרב במהירות מעט לאחר שהגיע לשיא תפארתו. במהלך תקופת המנדט גיבשו הבריטים תכנית שלפיה הבתים הצמודים לשער יפו ולחומת העיר העתיקה ייהרסו ויפונו כדי לחשוף את השער ואת החומה לעיניהם של העוברים ברחוב. התכנית יצאה לפועל רק ב־1944, אז החלו הבתים הראשונים להיהרס, כפי שמעיד הצילום מיולי 1944 (10). הבריטים לא הספיקו להשלים את המשימה, אך קורות העתים מימשו אותה מבלי משים. ההפגזות וההתקפות שהתרחשו במהלך מלחמת העצמאות פגעו קשה בשכונת ממילא ובתיה חרבו. עם סיום המלחמה הפך חלקה של השכונה הקרוב לשער יפו לשטח הפקר, וחורבות הבתים נותרו בו כשהיו. שער יפו נחסם וננעל על סורג ובריח והמרכז המסחרי שוקק החיים בצדו המזרחי של

האזור נראות בבירור הדרכים הראשיות – דרך יפו, רחוב ממילא ודרך חברון – שהתנקזו אל השער בין הבתים והחנויות (9). הבית המשולש שעל מזלג הדרכים יפו וממילא נראה היטב במרכז התמונה, ולצפונה מזלג נוסף שבראשו מלון פאסט הטמפלרי. מלון זה הפריד בין דרך יפו, שנמשכה מימין לו, לבין הדרך שהובילה מממילא בקו ישר למרכז העיר החדש. דרך זו עדיין קיימת והיא מסתרת מאחורי מלון פנינת דן הניצב כיום על חורבותיו של מלון פאסט סמוך לכיכר צה"ל. במשולש הבנוי המשתרע בין דרך יפו לרחוב ממילא נראה מבנה ציבורי ענק – מנזר סן ונסן דה פול – שנבנה בשלהי המאה ה־19 ועומד על מכוננו עד היום. באופן מפתיע העמק שמשמאל, מתחת לרחוב ממילא ולשער יפו, נראה די ריק, וכך היה עד שנת 1967. נראה כי החלל בבנייה בקטע זה של העמק – שהוא חלק מגיאון הינום – נוצר בשל המדרון התלול המפריד בינו ובין אזור שער יפו. מדרון זה נבלע היום בגרמי המדרגות הגבוהים המובילים מרחוב יצחק קריב (רחוב 'העמק' לשעבר) אל מדרחוב ממילא החדש. בניגוד לשטח הריק יחסית, חלקו המערבי של העמק – שאינו נראה בתמונה – דווקא הלך והתמלא, ולימים שימש כבסיס ההיסטורי של שכונת ממילא הישראלית.

במסגרת פעילותו הענפה של טדי קולק לשיקום ירושלים לאחר איחודה ב־1967 הייתה התכנית לשיקום אזור ממילא חשובה במיוחד, שכן באזור זה עובר הציר ההיסטורי המוביל מירושלים החדשה לעיר העתיקה. טדי קולק וראש הממשלה שמעון פרס צופים על חומת העיר העתיקה מגג בניין העירייה ומשוחחים על שיקום נקודות מסוימות לאורך החומה, 1985 צילום: חנניה הרמן, לע"מ

11

12

השיקום של שכונת ממילא. התכניות השונות נעו בין שיקום מלא של השכונה על יושביה לבין הרס מוחלט של הבתים הישנים והמוזנחים. בסופו של דבר הוחלט לפנות את התושבים, להרוס את הבתים ולהפוך את ממילא לאזור מלונאות ותיירות. את רחוב ממילא – הוא דרך עזה ההיסטורית – הוחלט לשמר ולהפוך למדרחוב ולמתחם תיירות ומשרדים. בסוף שנות השמונים הושלמה ההריסה של שכונת ממילא, ועל חלק קטן ממנה, באזור רחוב העמק, נבנתה שכונת יוקרה קטנה בשם 'כפר דוד'. ביקורת ציבורית נוקבת הושמעה נגד השכונה שהוגדרה שכונת רפאים בשל העובדה שהדירות בה שייכות ברובן לשועי עולם עשירים אשר שאינם מתגוררים בהן רוב ימות השנה.

תכנית השיקום של רחוב ממילא התעכבה הרבה מעבר לצפוי בשל סכסוכים על אופי שימורו ושימוש של האזור. רק בתחילת שנות האלפיים החלו לבסוף העבודות לפיתוח המדרחוב. חזיתות הבתים והחנויות בצדו הצפוני של הרחוב שומרו ברובן, ובהן גם הבית הגבוה בן ארבע הקומות שנראה בכל הצילומים ההיסטוריים של רחוב ממילא. בצילום האחרון נראה הבית כשהוא משולב במדרחוב החדש. (13) לפניו וצמוד אליו, על הכיכר ממש, נראה בית דו קומתי שהוא הבית האחרון שהוחלט לשמר בקטע זה של רחוב ממילא. הבית נראה בתמונות הקודמות בין הבתים הגבוהים ולו גג שטוח בעל מעקה אבן. הכיכר שבתמונה ניצבת סמוך לנקודת החיבור בין דרך יפו לרחוב ממילא, ושימור המבנים הוא הסיבה שבגללה המדרחוב שובר לפתע כיוון. שיקום רחוב ממילא למרגלות שער יפו והפיכתו לקניון ססגוני ושוקק חיים החזיר עטרה ליושנה, ואחרי שנים של תהפוכות וימים לא קלים של חורבן והרס שב המקום לגדולתו ולימי פארו. ספק אם המוני התיירים המסתובבים במדרחוב ממילא, יושבים בבתי הקפה ורוכשים במיטב כספם בחנויות, מודעים לכך שהמעשים השגרתיים והיומיומיים האלה משחזרים היסטוריה שנדמה היה שלא תשוב עוד. □

רחוב ממילא ננטש והפך לעיר רפאים. חומת מגן עבה חסמה את הרחוב על הריסותיו במטרה להגן על פליטים ומתיישבים יהודים שנכנסו לגור בבתים שמעברו השני. את מראות הימים ההם הנציח פרופ' יהודה לפידות כאשר צילם את האזור מאותו גג ובאותה זווית שבה צולם המקום ב־1910 (14).

במשך 19 שנה צמחה שכונת ממילא ממערב לשטח ההפקר והפכה לשכונה גדולה ובה בנייני מגורים, בתי מסחר ומוסכים. לאחר איחוד העיר ב-1967 פעל טדי קולק, ראש העיר ירושלים, לסילוק ההרס שלמרגלות החומה ולהשלמת התכנית הבריטית לחשיפת חומות העיר. צילום מהימים שלאחר איחוד ירושלים וניקוי הריסות ממילא, אף הוא מאותו גג ומאותה זווית, מציג את מה שנותר מהבתים העתיקים ההם, אך הפעם נוסף לתמונה מראה מרהיב של חומת העיר העתיקה ולמרגלותיה מדשאה מוריקה (12). ויכוחים רבים ניטשו מאז על תכנית

תמו הידוני

מורת דרך מוסמכת, מדריכה ביד יצחק בן צבי, חוקרת ירושלים וסופרת ילדים

צילום: אגא פולח הירמה

